

УДК 316.652

## СТАНОВЛЕННЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА У ДЕРЖАВАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ТА СХІДНОЇ ЄВРОПИ НАПРИКІНЦІ ХХ СТОРІЧЧЯ

Скриль С.А.

Херсонський економічно-правовий інститут

У статті аналізуються процеси формування громадянського суспільства у посткомуністичних країнах Центральної та Східної Європи. Досліджуються спільні для всіх держав зазначеного регіону тенденції реформування політичної системи та відзначаються їх особливості.

**Ключові слова:** політичний процес, громадянське суспільство, конституційна реформа, верховенство права, інтеграція, Європейський Союз.

Формування громадянського суспільства в колишніх країнах «соціалістичного табору» пов'язано з більш-менш м'яким поваленням комуністичних режимів наприкінці 1980-х – початку 1990-х років. Майже 30 держав Центральної, Східної Європи та Азії у цей період часу стали на шлях демократичного транзиту. Більш ніж за двадцять років суспільних перетворень посткомуністичні країни досягли різних результатів: від «ефективної та успішної демократизації» (Литва, Латвія, Естонія, Чехія, Словаччина, Польща, Угорщина), «сегментарної демократії» (Грузія, Молдова, Україна) до «консолідованої автократії» (Білорусь, Росія, Туркменістан, Таджикистан, Узбекистан).

Слід зазначити, що майже всі держави, які досягли найбільших успіхів на шляху демократизації політичних систем, лібералізації національних економік, формувались в межах локальної європейської (як частини Західної) цивілізації. Саме цивілізаційний фактор необхідно визначити як первинну та базову умову успішної демократизації політичної системи.

Проблематика політичних трансформацій та формування громадянського суспільства на постсоціалістичному просторі розглядалися, зокрема, у працях Зб. Бжезинського, С. Ліпсета, С. Хантингтона, а також у роботах М. Ільїна, І. Кресіної, І. Кудряшової, А. Мельвіля, М. Миронюка, Т. Орлової, Д. Стукала та інших.

**Актуальність** дослідження формування громадянського суспільства в державах Східної Європи наприкінці ХХ століття та в період набуття ними повноправного членства в ЄС полягає в необхідності використання досвіду цих країн при проведенні комплексних політичних реформ в Україні, яка на теперішній час значно відстала від колишніх членів «соціалістичного табору» в процесах демократизації політичної системи. Поетапне розширення Європейського Союзу об'єктивно призводить до трансформації «європейського простору» – зміні орієнтирів політичного, соціально-економічного та ідеологічного розвитку держав Співтовариства. Політичні системи країн Європи стають все більш відкритими для впливу інститутів Європейського Союзу та менш самостійними. Фактично національні конституційні норми держав-учасниць ЄС трансформуються у напрямку адаптації до вимог первинного, вторинного права Співтовариства, а також до прецедентної практики Суду ЄС та Європейського Суду з прав людини. Важливим орієнтиром розвитку нормативної основи функціонування політичних систем держав-учасниць ЄС виступають Копенгагенські критерії вступу в Співтовариство. До них належать: стабільність установ, які гарантують демократію, верховенство права, право людини на повагу і захист меншин, існування діючої ринкової економіки. Набуття чинності Лісабонським договором у 2009 р.

ще більшою мірою потребує прийняття державами Європейського Союзу єдиних стандартів політичного розвитку.

**Об'єктом** дослідження виступає громадянське суспільство у посткомуністичних країнах Центральної та Східної Європи наприкінці ХХ – початку ХХІ століття.

**Предмет** дослідження – спільні риси та особливості становлення громадянського суспільства у державах колишнього соціалістичного табору центрально-східного європейського регіону.

Становлення громадянського суспільства – процес тривалий і складний, він розгортається паралельно із модернізаційними процесами та демократичним транзитом. При цьому логічно припустити, що перехід до громадянського стану суспільства має як певні інваріантні характеристики, так і регіональні відмінності. Однією із важливих «цеглинок», що творять громадянське суспільство, є ринкові відносини. З їх допомогою в суспільстві складається певна мережа, своєрідний «кістяк», навколо якого утворюються і розвиваються організації інших напрямів. Зрозуміло, що вся ця інфраструктура утворюється не сама по собі, її творять люди. Прошарок населення, залучений до ринкової економічної діяльності, соціально активний і матеріально незалежний, у політологічній літературі прийнято називати середнім класом. Його вважають соціальною опорою стабільного, розвинутого громадянського суспільства західного зразка [1, с. 129].

Ключовим поняттям політичних змін в посткомуністичних державах є поняття демократичного транзиту – переходу від авторитаризму до демократії. Загальними для багатьох держав етапами демократичного транзиту є наступні. Перший – криза авторитарного режиму та його лібералізація. Криза диктатури може мати як внутрішньополітичні, так і зовнішньополітичні причини. Ослаблення або втрата режимом легітимності є важливою складовою політичної кризи. Зниження легітимності відбувається не тільки на рівні широких верств населення, але й на рівні еліт. На цьому етапі формується відкрита опозиція режиму, що призводить до створення конкурентного політичного середовища. Другий етап – встановлення демократії. Основним процесом на цьому етапі є інституціоналізація демократичних механізмів державної влади. Важливе значення набуває процедура розробки конституції та прийняття нового виборчого законодавства. Невід'ємною складовою демократизації влади виступає вибудовування ефективного механізму «стримувань і противаг». Нарешті, завершальним етапом легітимації нової політичної системи є реалізація принципу верховенства права у діяльності всіх політичних інститутів. Демократичним інструментом і одночасно гарантією такої реалізації є функціонування незалежної судової влади, яка забезпечує втілення міжнародних стандартів у галузі прав людини в конституційну (на рівні конституційної юстиції), адміністративну (на рівні адміністративної юстиції) та правоохоронну (судами загальної юрисдикції) практику.

Як зазначають Ф. Шміттер і Т. Л. Карл, демократичний транзит може здійснюватися чотирма шляхами: 1) «нав'язаний перехід»; 2) «пактова-

ний перехід»; 3) «реформістський»; 4) «революційний» [2, с. 13].

Для держав Вишеградської групи характерним є «реформістський» перехід, який передбачає активність не тільки політичних еліт, але й участь у політичних процесах різних верств населення. Крім того, трансформація політичних систем у Польщі, Чехії, Словаччині, Угорщині супроводжувалась глибоким реформуванням адміністративно-територіального устрою, що призвело до створення ефективної моделі децентралізованої держави та утвердженням територіальної громади як самостійного політичного актора.

Політичні реформи у Польщі пов'язані з прийняттям Національними Зборами Республіки Польща нової Конституції 02.04.1997 р., яка була затверджена на загальнонаціональному референдумі 25.05.1997 р. Основний Закон республіки за своєю структурою та змістом побудований за європейськими конституційними традиціями. Саме у конституції були закладені принципи функціонування нових політичних інститутів, а також нормативні передумови проведення адміністративної реформи, яка мала на меті трансформувати Польщу у сучасну конкурентоспроможну державу, здатну прийняти політичні й економічні виклики Європейського Союзу і стати її інтегрованою частиною.

Трансформація політичної системи та формування громадянського суспільства в Угорщині має ознаки реконструкції, оскільки до 2012 р., тобто до набрання чинності нової Конституції (наймолодшої у Європі), діяла Конституція Угорської Республіки 1949 р. (із змінами 1989 р. та 1997 р.), – соціалістична за основними принципами, засадами та змістом. «Стартові умови» демократичного транзиту Угорщини виокремлюють її від інших держав Вишеградської групи, оскільки процеси економічної лібералізації та політичної демократизації розпочалися раніше, ніж у Чехословаччині (до її розпаду на Чехію і Словаччину) та Польщі. Так, ще у 60-ті роки ХХ століття під керівництвом лідера Угорської соціалістичної робочої партії Яноша Кадара у країні були проведені ринкові за змістом економічні реформи, які призвели до формування потужного середнього класу вже до початку процесів розпаду соціалістичного табору. У 1989 р. в результаті переговорів правлячої партії з опозицією (так званого «Круглого столу») розпочалися політичні реформи в межах діючої на той час соціалістичної Конституції. Майже без будь-яких політичних конфліктів була узгоджена стратегія внутрішньої та зовнішньої політики.

Характеризуючи особливості формування громадянського суспільства у Словаччині, слід наголосити, що станом на момент проголошення незалежності (створення нової держави у результаті легального розпаду Чехословаччини), в країні були відсутні розвинені традиції політичної культури. Незважаючи на 20-ти річний період демократичного розвитку між двома світовими війнами, вона зберігала до середини ХХ століття характер аграрної країни з низьким рівнем політичної ангажованості населення та недостатньо зрілим громадянським суспільством. Трансформація словацького суспільства в індустріальне відбувалась тільки в період

50-60-х років XX століття в умовах комуністичного режиму [3]. На відміну від Угорщини, Чехословачина до 1989 р. не пройшла шлях лібералізації, в процесі якої могли сформуватись незалежні політичні партії. В результаті опозицію режиму склали громадські ініціативи, наприклад, екологічний рух та правозахисні групи [4]. Окрім слабкості опозиційних сил причиною запізнення формування системи політичних партій можна вважати негативне ставлення населення до самого поняття «політична партія». Саме тому створені на початку 90-х років партії мали назву рухів: Християнсько-демократичний рух, «Рух за демократичну Словаччину». Але, незважаючи на стримане відношення частини населення і навіть нових демократичних еліт до політичних партій, саме вони після змін 1990 р. стали основною силою політичної організації громадян. На початку 90-х років внаслідок політичних змін були створені зовнішні умови для формування демократичної системи: наявність парламентської демократії, а не президентської форми правління; створення нормативної платформи для розвитку політичного плюралізму, існування незалежних і недержавних засобів масової інформації, створення пропорційної виборчої системи, проведення вільних та альтернативних виборів в умовах політичної конкуренції. Формування незалежного словацького політичного простору завершилось ще перед розпадом Чехословачини. Відсутність впливової загальнонаціональної партії було викликано відсутністю консенсусу в питаннях реформування державного устрою, що призвело до поразки прибічників збереження Чехословачини [5].

Аналізуючи результати демократичного транзиту у балтійських державах, необхідно акцентувати, що умовами швидкого реформування політичних систем у напрямку європейських стандартів виступили нормативні (конституційні, у першу чергу) та соціально-психологічні фактори, які мають певні історичні та культурні зв'язки з цінностями Західної цивілізації.

Важливо підкреслити, що демократичні реформи у балтійських державах отримали масову соціально-психологічну підтримку різних верств населення. Таким чином, у суспільстві сформувалась правосвідомість соціальної згоди, яка виступила «рушійною енергетикою» трансформаційних політичних процесів. За таких умов конституційні норми мають ознаки реальної, а не фіктивної (як, наприклад, в Україні та Російській Федерації) конституції. Слід зазначити, що вже на початку 90-х років минулого сторіччя у прибалтійських країнах сформувався полікратичний тип форми держави, головними ознаками якого є: «м'який» розподіл державної влади (характерний для змішаних та парламентських республік), домінування інтересів середнього класу у розробці моделей політичної та економічної систем, багатопартійність, ефективні механізми захисту прав і свобод людини.

Аналіз тенденцій трансформації конституційного законодавства в державах Центральної та Східної Європи дозволяє зробити висновок про домінування двох моделей реформування – реконструкції та демонтажу. Реконструкція передбачає звільнення конституційних норм від фік-

тивності, наповнення їх реальним змістом, що відображає фактичні суспільні відносини, а також ефективними механізмами реалізації. Демонтаж, у свою чергу, передбачає максимально можливу відмову від конституційних доктрин комуністичного минулого та формування нових політичних інститутів. Це процес швидкої заміни конституцій і тривалої адаптації до оновлених «правил гри» у політичній сфері. У моделі реконструкції адаптація направлена не на пристосування інституційної системи до нових конституційних норм, а, навпаки, на законодавче утвердження існуючих політичних практик. Результатом трансформації у обох варіантах є розробка нового конституційного законодавства, що відповідає потребам демократичного суспільства, але більш ефективним є шлях демонтажу [6, с. 36].

Для держав Вишеградської групи слід виділити також спільні риси партійного будівництва. Більшість політичних партій у країнах Центральної та Східної Європи вирізняє відносно низька ідеологізація при помітному відчуженні громадян від політичних процесів, що створює певні загрози демократичної деформації.

Партійні політичні процеси в країнах центрально-східного європейського регіону мають спільні риси.

1. На початку 1990-х років спостерігається бурхливий ріст кількості політичних партій. Способи утворення: об'єднання однодумців (представників творчої інтелігенції) у політичну партію; виділення нових партій із раніше існуючих; формування партій з громадянських рухів; відновлення старих, «історичних» партій.

2. У деяких країнах проголошується заборона тоталітарних ідеологій. Так, Конституція Польщі передбачає заборону політичних партій, котрі звертаються у своїх програмах до тоталітарних методів і практики фашизму, нацизму і комунізму. Антитоталітарна політика в «молодих демократіях» ЦСЄ призвела до трансформації комуністичних партій в соціалістичні.

3. Основна боротьба за місця в парламентах відбувається між демократичними силами та соціалістами.

4. Політичні партії пройшли шлях від підконтрольності державі до вільного розвитку.

5. З кінця 1990-х років у країнах ЦСЄ шляхом злиття декількох партій створюються демократичні партії «нової генерації» (Партія Угорської коаліції) та партії «третього шляху» (Національний рух Сімеона II у Болгарії). Здебільшого ці партії формувались «під яскравих особистостей» і виникли як виклик на загальне розчарування в партійних політичних процесах.

6. На початку 2000-х років активізуються радикальні націоналістичні партії («Атака» у Болгарії, «Йобікс» в Угорщині, «За Велику Румунію»), які приймають участь у діяльності парламентів та займають антиєвропейську платформу.

7. Наприкінці першого десятиріччя ХХІ ст. спостерігається значне зменшення кількості політичних партій та низький рівень електоральної довіри до них (незалежно від ідеологічного спрямування). Незадоволення у людей викликає надмірна партизанія політики та політичний клієнтізм.

8. Партійні системи в державах ЦСЄ відрізняються нестабільністю, що призводить до парла-

ментських криз. Але при цьому основним напрямком зближення партійних програм залишається поглиблення євроінтеграційних процесів.

Підсумовуючи дослідження тенденцій становлення громадянського суспільства у державах Центральної та Східної Європи (Угорщини, Словаччини, Чехії, Польщі, Литви, Латвії, Естонії), можна окреслити певні спільні особливості. По-перше, передумовою ефективності політичних реформ у вказаних країнах стало синхронне проведення економічних, ринкових за змістом, реформ. По-друге, соціальною основою (новою політичною елітою) економічної системи виступив середній клас, який став рушійною силою формування політичної системи. У сфері конституційно-правового регулювання були здій-

снені зміни у напрямку нормативної формалізації демократичних принципів функціонування суспільства. Як наслідок – у державах ефективно викорінюється корупція, контроль за виконавчою владою здійснює незалежний суд, у суспільстві утверджуються правові за своїми принципами закони. Тобто існує певний алгоритм результативності політичних реформ при переході держав від авторитаризму до демократії.

Логічний ряд трансформацій у державах Центральної та Східної Європи виглядає наступним чином: ліберальна ринкова економіка – нова політична еліта (середній клас) – демократизація державних інститутів – створення незалежного суду – утвердження у суспільстві верховенства права.

### Список літератури:

1. Цветков В. В., Кресіна І. О., Коваленко А. А. Сучасна трансформація і державне управління в Україні: політико-правові детермінанти: Монографія / В. В. Цветков, І. О. Кресіна, А. А. / Коваленко – К., 2003. – 496 с.
2. Карл Т. Л., Шмиттер Ф. Демократизация: концепты, постулаты, гипотезы / Т. Л. Карл, Ф. Шмиттер // Политис. – 2004. – № 4. – С. 6-26.
3. Musil J. Czech and Slovak Society / J. Musil // The End of Czechoslovakia. – Budapest: CEU Press. – 1996. – S. 77-94.
4. Месежников Г. Политические партии – акторы демократизации и реформ в Словакии / Г. Месежников // Опыт демократических преобразований в Словакии, 2007. – С. 76-85.
5. Stanovy strany «SMER – socialna democracia». – Bratislava, 1999. – 254 s.
6. Китинг М. Новый регионализм в Европе / М. Китинг // Логос. – 2003. – № 6. – С. 18-27.

**Скрыль С.А.**

Херсонский экономико-правовой институт

## СТАНОВЛЕНИЕ ГРАЖДАНСКОГО ОБЩЕСТВА В ГОСУДАРСТВАХ ЦЕНТРАЛЬНОЙ И ВОСТОЧНОЙ ЕВРОПЫ В КОНЦЕ XX СТОЛЕТИЯ

### Аннотация

В статье анализируются процессы формирования гражданского общества в посткоммунистических странах Центральной и Восточной Европы. Исследуются общие для всех государств указанного региона тенденции реформирования политической системы.

**Ключевые слова:** политический процесс, гражданское общество, конституционная реформа, верховенство права, интеграция, Европейский Союз.

**Skryl S.A.**

Kherson Economics and Law Institute

## FORMATION OF CIVIL SOCIETY IN STATES OF CENTRAL AND EASTERN EUROPE AT THE END OF THE XX CENTURY

### Summary

The article analyzes processes of the formation of the civil society in the post-communist countries of the Central and Eastern Europe. The author explores tendencies of the reformation of the political system which are common in the countries mentioned above.

**Keywords:** political process, civil society, constitutional reform, supremacy of law, integration, European Union.